

ויקהל-פקודי ז כי תשא
שמות
משפטים ז תרומה ז בשלח

שמות

ואֵלֶּה שְׁמוֹתָ...¹

שמות א א

מהי סיבת ההפרדה בין ספר שמות לספר בראשית?

חלוקת התורה לחמישה חומשים קדומה יותר מהחלוקה המסורתית של הפרשיות והפסוקים.¹ הרי בהלכות כתיבת ספר תורה מניחים ארבע שורות ריקות בין ספר לספר. לכן יש להבין מדוע התורה עוברת לחומש חדש. השם הקדום של ספר שמות הוא "ספר שני", אך שם זה לא ניתן לו משום היותו השני בסדרת החומשים, שהרי חומש ויקרא אינו נקרא "ספר שלישי". ספר שמות הוא "ספר בראשית השני", במובן זה שהוא חוזר על כל מהלך הבריאה דרך עם ישראל. הן בספר בראשית והן בספר שמות מופיע אותו מהלך כולל שבו הבורא פועל מלמעלה למטה. מהלך זה כנראה הוביל גם לאי אלו כישלונות בספר בראשית, ועל כן עליו להתחדש בתוך האומה הישראלית ולהצליח היכן שהאנושות נכשלה.

1 חלוקת הפרקים בתנ"ך היא חלוקה נוצרית מאוחרת.

אֲשֶׁר לֹא יָדַע אֶת יוֹסֵף...

שמות א ח

האם פרעה ראה בעם ישראל יריב פוליטי שיש לחסלו?

מנקודת מבטו של פרעה, עם ישראל אינו עוד יריב בזירה הפוליטית האזורית. פרעה, שניחן באינטואיציה עמוקה, זיהה שניצבת מולו אומה שעשויה להיות ראש החץ של האנושות כולה. באותם הימים מצרים עמדה בראש הפירמידה של התרבות האנושית - ופרעה עמד בראשה. אין פלא אפוא שעם ישראל היווה איום על מצרים בתור האומה שמובילה את ההתפתחות של העולם. לאור זאת, מובנת הגזירה הנוראה ש"כָּל הַבֶּן הַיְלֹוד הַיְאֵרָה תִּשְׁלַיְכֶהוּ וְכָל הַבֵּת תִּחְיֶינָה" (א, כב), שהיא למעשה גזירה כפולה: הורגים את הזכרים כדי למחות את זכר האומה הישראלית כמות שהיא, ומחיים את הנשים כדי שהן תימסרנה לידי המצרים, וכך אמנם הוולדות יהיו יהודים על פי ההלכה, אך מצרים על פי זהותם.

למעשה, התכנון של פרעה היה להפוך את מצרים לעם סגולה על ידי השתלטות על כוח ההפריה של האנושות שהוא זיהה באומה הישראלית. פרעה הבין שללא עם ישראל יהיה חסר למצרים דבר־מה, אבל אם יניח לעם ישראל להישאר כמות שהוא, הוא יסכן את מעמדה של מצרים בתור מובילת התרבות הכללית. וכך, פרעה מצא דרך הביניים לפתרון "הבעיה היהודית". הסיבה שפרעה נהג כפי שנהג כלפי עם ישראל היא ללא ספק גם הסיבה הנסתרת של תופעת האנטישמיות לדורותיה. אמנם גרמניה האנטישמית, בשם טוהר הגזע, בוודאי לא רצתה שהיהודים ייטמעו בתוכה, אך הצורך הגרמני בעצמו הכריז שאי אפשר שיהיו שני עמי סגולה, ובכך גילה לנו שהוא ראה בישראליות מתחרה שוות ערך לגרמניות. עד כמה שקשה לראות זאת באופן גלוי - בכל תופעה של אנטישמיות גנוזה אהבה לעם ישראל. נאמר זאת כך: אם אני מסוגל לשנוא את פלוני, סימן שאני מסוגל גם לאהוב אותו, משום שאינני אדיש כלפיו.

וַיִּמְרְרוּ אֶת חַיֵּיהֶם...

שמות א יד

מדוע התורה אינה מאריכה בתיאור תקופת השעבוד, אף שמדובר בתקופה ממושכת?

תקופת השעבוד במצרים היא פרק זמן שבו לא מדברים, או ליתר דיוק: תקופה שבה מצרים מוחקת את הזהות הישראלית. נבאר את דברינו:

המוטיב החוזר בפרשתנו הוא השמות. הפרשה נפתחת בציון שמות בניו של יעקב אבינו: "וְאֵלֶּה שְׁמוֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל הַבָּאִים מִצְרָיִמָּה... רְאוּבֵן שְׁמֵעוֹן לְוִי וַיְהוּדָה..." (א, א-ב). ציון שמותיהם של הבנים מלמד שלכל אחד מהם אישיות וזהות משלו. לאחר מכן נאמר: "וַיִּמְתּוּ יוֹסֵף וְכָל אָחָיו וְכָל הַדּוֹר הַהוּא" (שם, ו), והדבר מבשר מעבר לתקופה חדשה שעליה נאמר: "וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל פָּרוּ וַיִּשְׁרְצוּ וַיִּרְבּוּ" (שם, ז). בתקופה זו כבר אין יותר שמות פרטיים אלא ישות כללית אחת בשם "בני ישראל".

לקראת סוף תקופת השעבוד נולד הגואל, וגם אז, שמו ושמות המעורבים בלידתו ובגידולו אינם מוזכרים: "וַיִּלְךָ אִישׁ מִבֵּית לְוִי וַיִּקַּח אֶת בַּת לְוִי. וַתֵּהָרֵא אִשָּׁה וַתֵּלֶד בֵּן... וַתִּתְצַב אַחֲתוֹ מִרְחֹק... וַתֵּרֶד בַּת פְּרֹעָה... וַתִּפְתַּח וַתִּרְאֶהוּ אֶת הַיֶּלֶד וְהִנֵּה נֶעֶר בֶּכָה... וַתִּלְךָ הֶעֱלָמָה וַתִּקְרָא אֶת אִם הַיֶּלֶד" (ב, א-ט). כלומר, לאורך כל תקופת השעבוד אנחנו עדים למחיקה עקבית של שמות, ולא רק של בני ישראל. גם מלך מצרים אינו מוזכר בשמו כי אם בתואר המלכותי "פרעה". וכך גם בתו אינה אלא "בת פרעה".

מכאן אנו למדים על תכונתה של התרבות המצרית לבטל את הזהות האישית, שמקורה בהשקפת עולם דטרמיניסטית. לפי השקפה זו, אין רצון בעולם; הכול נתון לחוקיות של הטבע; ובכלל זה האלים שאינם אלא ביטויים אלוהיים של הטבע עצמו. ולכן, כפי שביארנו בפרשת מקץ, בתרבות המצרית כולם בסופו של דבר עבדים לטבע. בעם ישראל, לעומת זאת, לא זו בלבד שלפרט יש זהות ושם משלו, וכל אדם הוא עולם ומלואו - גם לכלל יש זהות ושם משלו. על רקע זה מובנים דברי המדרש² שמסביר שבני ישראל לא שינו את שמם (וגם לא את לשונם ומלבושם) במהלך השעבוד, וזה מה

שסייע להם לשרוד. למרות היותם נתונים בעולם מחוסר שם וזהות, נותר בהם זכר לזהותם הישראלית.

נציין שדווקא פרעה, בעל כורחו, נותן שם לבני ישראל באומרו: "הֲנֵה עַם בְּנֵי יִשְׂרָאֵל" (א, ט). הויהוי של בני ישראל בשם מופיע בתחילת הפרשה והוא חד-פעמי. מכאן ואילך בני ישראל יהיו לדידו של פרעה סתם "עם" או "העם". במובן מסוים, היציאה של בני ישראל ממצרים היא המעבר מסתם "עם" אל "בני ישראל" - אל אומה שנקראת על שם אבינו השלישי. עובדה זו היא שמקנה לנו יכולת למלא את תפקידנו ההיסטורי על ידי מתן שם לבורא בעולמו, כפי שנראה בהמשך הדברים.

וַיֵּצֵא אֱלֹהִים אֶחָיו...

שמות ב יא

מה עומד מאחורי אמירתו של משה "אכן נודע הדבר"?

נוכיר כי הרקע לדברים הוא היציאה של משה אל אחיו, מתוך רצון להוכיח את כישוריו כמנהיג ולקנות את מעמדו בקרב העם. לאחר שהרג את המצרי, משה ניצב בפני בעיה ומבין כי "אֲכֵן נֹדֵעַ הַדָּבָר" (ב, יד). רש"י אומר שבאותה שעה נודע למשה מדוע בני ישראל ראויים לשעבוד הזה - משום שיש בהם מלשנים - וכביכול באמירה זו משה חוזר בו מן הרצון לגאול את ישראל. ואכן, מיד לאחר מכן משה עוזב בחופזה את מצרים. הוא בורח למדין ומתחבר שם אל דמות רוחנית מרכזית בשם יתרו.

וַיְבָרַח מֹשֶׁה מִפְּנֵי פְרֹעֹה...

שמות ב טו

מדוע משה בורח דווקא למדין?

משה ברח ממצרים כי פרעה ביקש להורגו, אך ייתכן כי בעשותו כן חשב משה לחבור דווקא אל בני מדין במקום אל בני ישראל. וכך אומר לנו רש"י על הפסוק: "וַיֵּשֶׁב בְּאֶרֶץ מִדְיָן וַיֵּשֶׁב עַל הַבְּעֵר" (ב, טו) - ש"למד מיעקב שגזדווג לו זיווגו מן הבאר". כלומר, משה למד מאותה סיטואציה שהובילה להולדת האומה הישראלית, ואולי רצה גם הוא לעשות מהלך דומה עם האומה המדיינית.

אם כן, משה חובר אל יתרו במדין, ויתרו, בתור נציג נאמן של בית מדרשו של אברהם אבינו, מוסר לו את התורה השמית. דומה שמשה חוזר אל שורשיו דרך יתרו עד כדי כך, שהמדרש³ מספר שיתרו לימד את משה את השם המפורש שהיה חקוק על מטה שהיה בגינתו. כלומר, משה מקבל ממקור חיצוני ידיעה פנימית מאוד על תורת אלוהי אבותיו.

ואז, ביום מן הימים, ה' מתגלה אל משה בסנה ואומר לו: "רְאֵה רְאִיטִי אֶת עֲנִי עַמִּי אֲשֶׁר בְּמִצְרַיִם" (ג, ז). אמירה זו באה להבהיר למשה שהעם הנבחר - "עמי" - נמצא במצרים ולא במדין, אף שהיו בישראל מלשינים שבעטיים נדחתה הגאולה. יתרה מזאת, מכך שנאמר "עֲנִי עַמִּי אֲשֶׁר בְּמִצְרַיִם" אפשר ללמוד שמצרים היא שגרמה לכך שהיו בעם ישראל מלשינים, על דרך שפירש הרב קוק בהגדה של פסח: "וַיִּרְעוּ אֹתָנוּ הַמִּצְרַיִם" (דברים כו, ו) - שהמצרים הם אלו שעשו אותנו רעים, ולכן אל לו למשה לזקוף זאת לרעתם של ישראל. אפשר גם לראות את הדברים מזווית נוספת: המהר"ל מפראג⁴ מבאר שכל אומה בוחרת את אלוהיה לפי מה שהיא מרגישה שהוא לחלקה. לדוגמה, העמים האירופאים, שהרבו בשפיכות דמים, קיבלו על עצמם דת המזהה את האלוהים עם מידת האהבה, הלוא היא הנצרות. לעומת זאת, עמי המזרח, שהיה בהם ריבוי של גזל ועריות, של יצריות יתרה, קיבלו על עצמם דת של מידת הדין, הלוא היא האסלאם. מכאן אנו למדים שכל אומה מבקשת לעצמה את מה שמשלים את חסרונה. האומה הישראלית דוגלת באחדות, אולם כדי להגיע לאחדות עלינו לחוש ביתר שאת את טעמו של הפירוד. כלומר, דווקא מתוך פירוד קיצוני אפשר להגיע אל ההשלמה הדיאלקטית של הדבר שחסר בנו, היינו אל האחדות.

3 ילקוט שמעוני שמות, רמז קעג.

4 נצח ישראל, פרק ב.

מִי אֲנִי כִּי אֶלְךָ אֶל פְּרַעֲהָ?

שמות ג' י"א

מיהו משה רבנו, מצרי או עברי?

נראה כי את השאלה הזאת שאל משה את עצמו במעמד סנה, כאשר הקב"ה נתן לו תפקיד כפול: "לְכֶה וְאֶשְׁלַחְךָ אֶל פְּרַעֲהָ - וְהוֹצֵא אֶת עַמִּי בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מִמִּצְרָיִם" (ג, י'). התפקיד הראשון מורה שמשה הוא חיצוני לפרעה, והוא נשלח אליו בתור מי שאיננו מצרי. לעומת זאת, התפקיד השני מורה שמשה איננו עברי, כי הוצאתם של בני ישראל ממצרים מצריכה פעולה של גורם חיצוני להם. התגובה של משה לתסבוכת הזאת היא: "מִי אֲנִי?" (שם, יא). שאלה זו היא הדהוד להתחבטות של משה בדבר זהותו כאשר יצא לראשונה מארמון פרעה אל אחיו. באותה שעה משה ידע על עצמו שני דברים: בתור הבן המאומץ של פרעה מלך מצרים הוא עשוי בבוא הזמן להיות הפרעה הבא, כלומר לרשת את מי שעומד בראש התרבות האנושית כולה. אבל משה גם ידע שהוא הבן של עמרם, ראש שבט לוי, שהיה ראש שבטי ישראל באותה התקופה, ושהוא עשוי בבוא הזמן להיות העומד בראש האומה העברית.

אם כן, משה התחבט - לאיזו היסטוריה הוא שייך? זה נאמר במפורש: "וַיַּגְדֵּל מֹשֶׁה וַיֵּצֵא אֶל אָחִיו" (ב, יא). ואולם, מי הם אחיו? הפרשנים חלוקים בדבר: הרמב"ן אומר שאלו הם בני ישראל, והאבן עזרא סבור שאלו הם המצרים. נראה אפוא שמשה הלך לראות אם הלכה כרמב"ן או כאבן עזרא, כלומר משה הלך לבדוק מי הם אחיו באמת. גם המשכו של הפסוק הוא דו־משמעי: "וַיֵּרָא בְּסִבְלָתָם" - ראה את סבלם של בני ישראל, או: הלך לראות שהעבודה נעשית כראוי. ואז חלה תפנית משמעותית: "וַיֵּרָא אִישׁ מִצְרִי מִכָּה אִישׁ עֵבְרִי מֵאָחִיו" (שם). כאשר משה רואה איש מצרי מכה את 'דרייפוס', הוא אומר: "מאחיו" - הוא מחליט להזדהות עם העברי המוכה. משה רואה במפגש עם המצרי והעברי עדות למצבם הנורא של בני ישראל במצרים, והוא מחליט להזדהות עם האומה המשועבדת.

נראה אפוא שלא בכדי גדל משה בבית פרעה. המהר"ל מפראג⁵ אומר שהיה מוכרח שכן יהיה, והסיבה לכך עמוקה: גאולת ישראל חייבת להגיע

מתוך מצרים. הלווא גאולה זו מכונה בשם "יציאת מצרים", ולא "יציאת ישראל" או "יציאה ממצרים". הביטוי המסורתי הזה רומז לנו שהיציאה הייתה של מצרים עצמה, ושיש ניצוצות של קדושה במצרים שצריכים להתלוות אל האומה הישראלית. וכן נאמר: "וַיִּקַּח מֹשֶׁה אֶת עֲצָמוֹת יוֹסֵף עִמּוֹ" (יג, יט) - כלומר משה מתחיל את שליחותו מהנקודה שבה סיים יוסף, והוא עובר את התהליך המשלים לו - הוא יוצא החוצה ממעמקי התרבות המצרית אל ישראל, ממש בדומה להרצל שגדל על ברכי התרבות המערבית, ומשם הוא הוביל את המהלך שהביא לגאולת עם ישראל.

אֶהְיֶה אֲשֶׁר אֶהְיֶה...

שמות ג' יד

מה פשר תשובתו של הקב"ה למשה השואל לשמו?

נזכיר את הרקע לדברים: במעמד הסנה משה שואל את הקב"ה: "הֲנִי אֲנִי בְּאֵל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל... וְאָמְרוּ לִי מַה שְּׁמוֹ, מַה אֶמַר אֲלֵהֶם?" (ג, יג), והקב"ה משיב לו: "אֶהְיֶה אֲשֶׁר אֶהְיֶה" (שם, יד). רבים עסקו בפשר האמירה הזו, ונראה בעיניי להסבירה על דרך מילות השיר הידוע: "ארץ בה נולדנו ארץ בה נחיה - יהיה מה שיהיה"⁶, כלומר בכל מקרה ובכל מצב. וכך אומר המדרש⁷ על פסוק זה: "אמר ליה הקב"ה למשה: שמי אתה מבקש לדעת? לפי מעשי אני נקרא: באל שדי, בצבאות, באלוהים, בה', כשאני דן את הבריות נקרא 'אלוהים', וכשאני עושה מלחמות ברשעים, אני נקרא 'צבאות', וכשאני תולה על חטאיו של אדם אני נקרא 'אל שדי', וכשאני מרחם על עולמי אני נקרא 'ה'... 'אהיה אשר אהיה' - אני נקרא לפי מעשי". כלומר, מכיוון שעם ישראל מתפקד כשליחו של הקב"ה, דרכו מתגלה שם ה' בעולם באופנים שונים ובוהיות שונות.

6 מתוך שירו של שייקה פייקוב "ארץ ארץ ארץ".

7 שמות רבה ג, ו.

שְׁלַח נָא בְיַד תְּשַׁלַּח...

שמות ד יג

מדוע הסכמתו של משה לקבל את התפקיד לא היתה מיידית?
 משה סבר בתחילה כי ראוי יותר שהגאולה תבוא דרך אהרן. באומרו לה': "שְׁלַח נָא בְיַד תְּשַׁלַּח" (ד, יג) התכוון משה לאחיו שגדל בתוך האומה ומזוהה עימה יותר ממנו. אך למרבה ההפתעה דווקא דבריו אלה נענים בתגובה חריפה: "וַיַּחַר אֵפָה ה' בְּמֹשֶׁה" (שם, יד). כביכול הקב"ה גוער במשה: הסבור אתה שהגאולה תבוא מבפנים? היא מוכרחת לבוא מבחוץ! ואז מגיע ההסבר: "הֲלֹא אֶהְרֵן אַחִיךָ הַלֹּוי יִדְעֵתִי כִּי דָבָר יִדְבֵר הוּא" (שם). למה התכוון ה' באומרו "דָבָר יִדְבֵר הוּא"? דומה שבשיח הפנימי של בית המדרש במצרים התפתחה אמונה מעט בעייתית: אמונה שבבוא העת הגאולה תבוא מאליה, ועד אז - רק מדברים. לפיכך, כנגד זה, יש למנות אדם שיוודע לחשוב במונחים פוליטיים-מעשיים, שבקי במדעי המדינה, ואת הכישורים הללו אפשר לרכוש רק בבית המלוכה המצרי. עם זאת, משה הרגיש ששליחותו מצריכה גושפנקה מן המסורת הלאומית, ולכן הקב"ה אומר לו: "הֲנֵה הוּא יֵצֵא לְקִרְאָתְךָ וְרֵאָךְ וְשָׁמַח בְּלִבּוֹ" (שם). יש בקרב יושבי בית המדרש כוהן אחד (כדוגמת הרב קוק וצ"ל) שמסכים למהלך הציוני שלך, וברכתו שלוחה לך.

האם משה רבנו הוא למעשה "היוצר האנושי" של עם ישראל?
 משה הוא גואלם של ישראל. התבוננות בקורות חייו של משה מעלה שאלה מהותית: האם הוא הופך לאבי האומה שהוא הוציא ממצרים, או שמא הוא רק חובר אל זהות לאומית קיימת? אם נלך לפי האפשרות הראשונה, היהודי מוגדר כתלמידו של משה, ולכן היהדות תהיה מוגדרת כדת. לעומת זאת, לפי האפשרות השנייה - והנכונה - היהודי הוא בנם של אברהם, יצחק ויעקב, ומשה רק מצטרף אל זהות לאומית קיימת.

בהמשך ספר שמות נראה שמשה רבנו היה צריך לקנות את זכותו להיות שייך לאומה, שכן הוא גדל מחוצה לה. כך היה כאשר קראו לעברו מי שחז"ל⁸ מזהים כדתן ואבירם: "מִי שָׁמַךְ לְאִישׁ שֶׁר וְשִׁפְטָ עֲלֵינוּ?" (ב, יד), כלומר

הם עשו זאת ללא מורא מפני הנסיך המצרי שכבר חצה את הקווים לכיוון העברים בהורגו את המצרי. וכך היה במעשה העגל, כאשר הקב"ה הציע למשה להקים מזרעו אומה חדשה, ומשה סירב באומרו כי החוטאים והוא הם בני אותה האומה.